

УДК 392 (477.85)
ББК 63.3

Володимир Гавадзин
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВЕСНЯНОЇ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОЇ ТРАДИЦІЇ КОСМАЧА Й ОКОЛИЦЬ

У статті, на основі польових етнографічних досліджень, простежено локальні особливості весняних звичаїв та обрядів с. Космач та прилеглих сіл. Основна увага звертається на виявлення комплексу прадавніх календарних вірувань і магічно-ритуальних практик у плані їх збереження та сучасного побутування.

Ключові слова: весняні звичаї та обряди, Космач, Благовіщення, Великдень, полонинський хід.

Село Космач, одне з найбільших в Україні за площею, володіє своєрідною календарно-обрядовою традицією. Особливо це проявляється протягом весняного циклу, коли відбуваються важливі космобіологічні зміни в природі. Вивченням духовної культури Космача займалось багато дослідників, які звернули увагу й на регіональні особливості весняних звичаїв та обрядів Космача. Так, є згадки, що етнографічні матеріали з Космача використали при написанні своїх узагальнюючих праць про Гуцульщину Р.Кайндль та С.Витвицький. Така ж ситуація спостерігається і щодо В.Шухевича, однак у цьому випадку ми вже маємо очевидні свідчення, оскільки матеріали про Космач збирала й передала йому К.Лисинецька, космацька попадя, яка активно цікавилась народною культурою та гуцульським фольклором. Так, у фондах різних архівних установ України є матеріали листування В.Шухевича з К.Лисинецькою, зокрема про традиції космацького писанкарства та інших весняних обрядодій¹. У зв'язку з цим її можна вважати однією з перших дослідниць календарно-обрядових традицій Космача та його околиць.

Важливий етап польового вивчення календарно-обрядових традицій Космача пов'язаний з етнографічними експедиціями Інституту народознавства НАН України в м. Львові, починаючи ще з 80-х рр. ХХ ст. Так, при підготовці до видання історико-етнографічного дослідження про Гуцульщину, в 1980 р. було проведено колективну експедицію під керівництвом Ю.Гошка, у ході якої обстежено низку сіл Галицької Гуцульщини, зокрема Космач, Шепіт, Білі Ослави². Щодо весняної обрядовості, то основний акцент було поставлено на вивчення поминальних та суспільно-громадських мотивів великодньої обрядовості, регіональних аспектів культу предків у Провідну неділю тощо. Також інформацію про гуцульські великодні звичаї, забави з писанками з околиць Космача, зокрема із сіл Річка, Шешори, Шепіт, подав у своїх етнографічних записах Р.Кісь³. Слід відзначити, що інтерес до календарної обрядовості Гуцульщини посилювався у зв'язку з розвитком туристичної галузі у Східних Карпатах. У цьому напрямі було докладено багато зусиль з боку різноманітних товариств, а саме польського Татранського товариства для популяризації специфічних елементів гуцульської культури, зокрема й Космача⁴.

Комплексним дослідженням великодніх обрядодій, традицій писанкарства в Космачі як одному із центрів Гуцульщини довгий час займається Д.Пожджук⁵.

Якщо аналізувати весняний календарно-обрядовий цикл Космача, то потрібно відзначити, що яскраві регіональні риси простежуються вже на свято Благовіщення. Так, у самому Космачі й навколишніх селах здавна побутує традиція палити на Благовіщення ватри, які називаються "кігитало"⁶. Акціональна наповненість цієї обрядодії

характеризується поєднанням різних архаїчних магічно-ритуальних практик. Свідченням цього є те, що під час палення “кігитала” або вже після здійснення цього обрядового дійства на дверях стайні дьогтем малюють хрестики. Що цікаво, сучасна мотивація цієї обрядодії така: щоб відьми не відбирали від корів уночі молоко. Натомість, в іншому, сусідньому з Косачем, селі Шепіт “кігитало” палять уже на Юрія, причому також з метою захисту від злої сили⁷.

Що стосується самої назви, то, по-перше, вона побутує саме в гуцульських селах у районі нижньої течії річки Пістиньки; по-друге, така назва виводить на індоєвропейські паралелі. Першим, хто вдався до етнолінгвістичного аналізу самого терміну “кігитало” був відомий український етнограф К.Сосенко. Він уважав, що ця назва походить від первісного “тгетово”, що має спільний корінь з індоєвропейським “dag-v, dahati” й означає “горюче місце”⁸. Не випадково ще на поч. ХХ ст. ця ватра в гуцулів називалася саме “тегетово” – вогники від чарівниць (с. Космач)⁹.

К.Сосенко був переконаний, що цей ритуал не позбавлений елементів культу вогню і небесних світил, насамперед сонця. Взагалі ж, можна говорити про певну тождність цього вогню з енергією сонця, а також про одночасний його зв’язок з культом домашнього вогнища та певним видом жертви. Цілком доречно, що в с. Космач про цей вогонь кажуть, що то є жертва Богу¹⁰. Пояснення цьому можна простежити на основі міфологічної концепції В.Вундта, який відзначав, що в основі кожного ритуалу лежить жертва й вона споріднена з очисними обрядами, які зазвичай відбуваються у весняний період, тому жертва й очищення виступають первинними формами культу¹¹. У зв’язку з цим помітно, що проведення такої обрядодії саме на Благовіщення цілком доречно й виправдане з огляду на розуміння цього свята як офіційного початку весни, оскільки відбувається пов’язання трьох необхідних атрибутів: зростання сонячної активності, елемент очищення від усього старого й аспект жертви для забезпечення добробуту на весь прийдешній рік.

Наступним після Благовіщення весняним циклом є великодній, і він в етнографічній літературі вважається свого роду кульмінаційним протягом усього весняного періоду. Що стосується традицій святкування Великодня на території Космача й навколишніх сіл, то тут потрібно відзначити декілька регіональних особливостей, які простежуються щодо обрядового представлення верби, гаївкових традицій, обрядів з писанками, вірувань, пов’язаних з випіканням паски.

Так, у Космачі верба (“шутка”, “бечка”) має чітко виражені громові властивості, оскільки тут, коли збирається велика буря, господар хати бере жмут сіна зі Святої вечері, шутку й запалює їх разом біля сокири¹². Сутність цієї обрядодії полягає у зв’язку верби з прадавніми громовими божествами, оскільки, як вважає О.Потебня, верба належить до виразу культу Перуна, тому її кидають у вогонь під час грози¹³. Інколи спостерігається така варіація, що шутку просто кладуть із сокирою на поріг хати, щоб припинилась буря, не вдаючись до самого спалення. Цей обрядовий мотив можна розглядати як своєрідну експропрійовану жертву цьому божеству, щоб таким чином попередити нещастя, яке приносить із собою буря. Що цікаво, сокира за індоєвропейським віруванням є символом громового божества, тому бачимо збереження на Гуцульщині, зокрема в Космачі, певних форм архаїчного світогляду.

Яскравим елементом великодньої обрядовості є гаївки. Характерно, що на території Гуцульщини вони зазвичай не поширені, насамперед у тому варіанті, якому ми це звикли бачити на низинних територіях. Однак, саме в Космачі й навколишніх селах фактично досі побутують певні форми гаївкової обрядовості, але не під назвою “гаївки”, а “перепелоньки”, чи “перепеланки”¹⁴. Саме в північній частині Косівського та

південній Коломийського районів, у таких селах як Пістинь, Уторопи, Прокурава, Космач, Яблунів, Черганівка, Смодна, Рунгури, Печеніжин, Березови на сьогодні виявляються форми архаїчної гаївкової обрядовості під зазначеною назвою “перепелоньки”.

Щодо самої назви, то при її трактуванні існує багато варіантів. Так, по-перше, простежується певний зв'язок із пташкою перепілкою, яка в гаївках сприймається як антропоморфна істота з особливим їй пошануванням. По-друге, обряд “перепілонька” має певне безпосереднє відношення до землі, оскільки на рівнинній території України існує обрядодія з такою ж назвою в період обжинок, де перепілка – це шматок незжатої збіжжя¹⁵. Аналіз цієї обрядодії свідчить про анафоричний зв'язок перепілоньки з житом і пшеницею, тобто з родючою силою землі, оскільки вона має метафорично-абстрактний вплив на врожай. Поява перепілки весною знаменувала повернення до землі її родючих сил. Спостерігається певна єдність образу птаха з весною, зокрема з точкою весняного рівнодення. Це фіксує також комплекс об'ємно-просторових зображень скельних святилищ на території Гуцульщини, одним з основних елементів яких є відтворення образів змія і птаха, зосереджених у просторовій орієнтації на осіннє і весняне рівнодення (Бесівські камені, с. Великий Рожен; камінь Довбуша, с. Космач)¹⁶.

Поряд з цим одним із елементів культури землі є також обрядодія “гріти діда”, в якій простежується тема пробудження землі у зв'язку з космобіологічними змінами, що відбуваються весною. На це вказують ряд фактів, зокрема, в с. Космач перед цією обрядодією очищають землю від різного сміття, інколи ще із зими згрібають солому на купу й чекають до Живного четверга, щоб запалити “діда”, бо цей вогонь є жертва Богу¹⁷. Тобто, основним місцем розпалення такої ватри є город чи присадибна ділянка, а матеріалом служить солома. З першого погляду тут простежується аграрний культ, але насправді маємо змогу бачити ідею оновлення: солома, навіз – як втілення “старого” торішнього в природному циклі. Не випадково, в етнологічній науці обґрунтовано факт, що метою ритуальних вогнищ є забезпечення відтворюючої сили природи й людини¹⁸. Це тільки підтверджує попередній лейтмотив про функціональне призначення таких вогнів в аспекті забезпечення наступності й оновлення: в одному випадку роду, сім'ї, а в іншому – родючої сили землі.

Якщо повернутись до теми “перепеланок”, зокрема до їхнього тематично-змістового наповнення, то вони, загалом, присвячені різним розповідям про життя Ісуса Христа, трагедіям на полонинах, сімейним драмам. У Космачі дуже багато “перепілоньок”, у яких висвітлюється тема опришківства, а одним з головних їх персонажів є О. Довбуш.

Також, що стосується особливостей святкування великодніх свят у Космачі, то варто відзначити ще такі атрибути: використання бесаг, щоб застатися перепічками та іншими продуктами, які використовують для здійснення обрядодії “за простибіг” (взаємне обдарування освяченими дарами за упокій душ померлих родичів); різні ворожіння під час випікання паски, зокрема “паління нетлі”, вироблення хрестів на комині, дверях, стелі; ритуальна охорона господарем хати, в якій випікається паска, з тією метою, щоб ніхто не ввійшов і не врік паски; звичай стріляти з пістоля, коли господар саджає в піч паску¹⁹.

Особливої уваги заслуговують традиції писанкарства в Космачі й комплекс обрядодій, пов'язаний з ними. Якщо взяти до огляду місцеві традиції орнаменталізації писанки, то вони цікаві тим, що в Космачі користувалися виключно барвниками з різних трав та зілля, а тому писанка мала ніжний та барвистий вигляд, відчувалась гармонія поєднання кольорів і їх природний відтінок. Серед орнаментальних мотивів у Космачі переважали солярні знаки, а також стилізовані образи оленя, риби, дерева життя, гуцуль-

ської церкви чи хати²⁰. Однак, цих традицій писанкарства особливо ретельно дотримувались у давніший час і тому можна сказати, що, хоча космацька писанка чи не найповніше зберегла свою первинну прадавню основу, але, все ж, орнаментальні мотиви частково знівельовалися, що простежується у використанні якомога простіших символів, зокрема “ільчатого письма” чи “сіточки”. Що цікаво, то давня космацька символіка була досить споріднена із символікою Слобожанщини і, зрештою, колористика космацької писанки досить наближена до колористики слобожанської писанки. Фактично композиційна схема орнаменталізації космацьких писанок і їх пояснення служить своєрідною підсумковою тезою щодо означення космобіологічних змін у природі у весняний період і вираження його елементів в обрядовості великоднього циклу.

Досить багатобарвними в Космачі є обрядодії з писанками. Справа в тому, що дівчата тут пишуть найбарвистіші писанки для хлопців, до яких відчують симпатію і у великодній понеділок обдаровують їх біля церкви. Взагалі то, спостерігається певна послідовність, яка полягає в тому, що у великодній понеділок писанки дарують дівчата хлопцям біля церков, коли співають “перепілоньки”, а у вівторок – газдині газдам на знак пошани й любові²¹. Це свідчить про значну громадсько-соціальну наповненість такої обрядодії, зокрема в напрямку гармонізації взаємовідносин різних статевих груп.

Усе ж, незважаючи на різні трансформації у сфері народної традиційної культури, Великдень у Космачі до цих пір святкується в стилі “етно”. Про це свідчить, насамперед, використання давніх елементів гуцульської великодньої обрядовості на сімейно-побутовому рівні, а також організація та проведення фестивалів автентичної народної культури і ремесел. Одним з таких є міжнародний щорічний фестиваль “Великдень у Космачі” та Міжнародні з’їзди писанкарів, які відбуваються в його рамках²². Ці дійства сприяють, насамперед, популяризації багатой традиційної культури Космача, а також поверненню до автентичних форм й елементів святкування Великодня. Що цікаво, на Першому міжнародному з’їзді писанкарів у 1992 р. було прийнято ухвалу звернутись до відповідних служб президентської адміністрації Івано-Франківської області з проханням сприяти відкриттю в с. Космач Косівського району Школи українського народного мистецтва з розширеною спеціалізацією – “писанкарство”, “вишивка”, “ткацтво”²³. А тому її створення і діяльність сьогодні вносить суттєву лепту в збереження народних традицій писанкарства в Космачі та їх передачі з покоління в покоління.

Завершення весняного циклу свят на Гуцульщині знаменується полонинським ходом, який включає в собі і юріївську обрядовість. Проведені польові дослідження в Космачі дали змогу отримати такі відомості щодо традицій полонинського ходу і особливостей його побутування в наш час: “Все менше і менше стає овець. Колис ек йшли в полонину, то та днина була святковою. Декотрі заможні газди мали свої полонини і агітували людей, би давали худобу саме до них. Як приходила вже днина йти в полонину, то господар ломив гілочку з яблінки і нею виганяв маржину з хліва. Він стягав штани і вівці проходили межі ногами. І той пруттик стояв до того часу, поки не приженіт овечки назад в хлів восени. Космач велике село, того ни було одного загального полонинського ходу, а кожний куток мав свій чьис виходу на полонину, того сей хід затегувавсі на декілька тижнів”²⁴. Отож бачимо, що полонинський хід займав важливе місце на протязі календарного й господарського року, представляв собою значну урочисту подію, оскільки не обмежувався одним днем і був насичений різноманітними магічно-ритуальними практиками. Так, у Космачі він розтягувався майже на два тижні, що мотивується значною кількістю його присілків, оскільки кожний з них мав свою полонину й тому відповідно окремий полонинський хід. Потрібно також від-

значити, що полонинський хід у Космачі, як і по всій Гуцульщині, як доволі протяжне в часі обрядово-звичаєве дійство характеризується внутрішньою структурованістю і фактично проходить у три етапи: перший – це комплекс обрядодій у межах поселення перед виходом на полонину, потім іде вже сам хід, а за ним слідує обрядово-звичаєві дійства та ритуально-магічні чинності вже власне на полонині²⁵.

Отже, весняна обрядовість Космача і його околиць являє собою структуровану обрядово-звичаєву систему, що включає різноманітні магічно-ритуальні елементи, які, загалом, засновані на ідеї циклічного оновлення природи й життя, що відбувається у весняний період. Фактично всі обряди весняного циклу концентруються навколо таких трьох основних свят цього періоду як Благовіщення, Великдень і полонинський хід. При цьому весняні обряди Космача характеризуються локальною самобутністю як на фоні Гуцульщини, так і всієї України. Це пояснюється двома чинниками: по-перше, у зв'язку з географічним положенням, Космач довгий час розвивався в замкнутому середовищі, що наклало помітний відбиток на його традиційну культуру, по-друге, календарна обрядовість Космача поєднала в собі риси рівнинних і гірських культур, що, зокрема, простежується в подібності деяких космацьких обрядових форм до подільських чи слобожанських. З іншого боку, весняна обрядовість Космача цікава й тим, що вона зберегла архаїчні форми світогляду й світосприйняття, які певною мірою виражаються і в наш час, незважаючи на різного роду модерні впливи.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 735 “Шухевич Володимир – етнограф”, оп. 1, спр. 11. Листи К. Лисинецької до В. Шухевича, с. Космач, 1902–1908 р., арк. 1–20. Архівні рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 28. Гнатюка В. М., оп. 3, од. зб. 170. Перекази, вірування, співанки. Записано К. Лисинецькою в с. Космач. 1902–1904 рр., арк. 1–14.
2. Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 253. Етнографічна експедиція на Гуцульщину. Матеріали польових досліджень до історико-етнографічного дослідження “Гуцульщина”, 1980 р. Керівник: Гошко Ю. Г., арк. 1–97.
3. Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 202-А. Етнографічні матеріали з Гуцульщини. Записав Роман Кісь під час експедицій 1970–1972 рр., арк. 1–15.
4. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 368. Станиславское отделение польского татранского общества по изучению полосы Татр в Карпатах, оп. 1, спр. 32. Інформація о Покутьє на сьезде по вопросу туристики в Восточных Карпатах, 6 ноября 1932 г., 39 арк.
5. Пожоджук Д. Космацькі писанки / Д. Пожоджук // Гуцульщина. – 1994. – Ч. 35. – С. 2–5. Пожоджук Д. Великдень у Космачі / Дмитро Пожоджук // Гражда. – 2010. – № 1 (27). – С. 4–7.
6. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, од. зб. 21. Календарні звичаї та обряди с. Брустури Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 27.09.2010 р., арк. 2.
7. Там само, од. зб. 22. Календарні звичаї та обряди с. Шепіт Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 2.
8. Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду / Ксенофонт Сосенко. – Львів : Живі гроби, 1923. – С. 12.
9. ЦДАЛ України, ф. 735, оп. 1, спр. 11. Листи Лисинецької К. до Шухевича В., с. Космач, 1902–1908 р., арк. 14.
10. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, спр. 23. Народні вірування с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 1.

11. Вундт В. Миф и религия / В. Вундт; пер. с герм. В. Базарова и П. Юшкевича. – Брокгауз-Ефрон, 1910. – С. 298.
12. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, од. зб. 23. Народні вірування с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 2.
13. Потебня А. А. О купальських огнях и сродных с ними представлениях / Александр Афанасьевич Потебня // Символ и миф в народной культуре. – М. : Лабиринт, 2000. – С. 417.
14. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, од. зб. 23. Народні вірування с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 1.
15. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 6922, арк. 168–179.
16. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. / гол. ред., автор ідеї М. Кугутяк. – Т. 1. Сакральна спадщина Гуцульщини. – Івано-Франківськ : Манускрипт, 2011. – С. 72–91, 214–226.
17. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, од. зб. 23. Народні вірування с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзина В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 1.
18. Зеленин Д. Народный обычай «греть покойников» / Д. Зеленин // Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго общества. Изд. въ честь проф. Сумцова. – Харьков : Печатное Дело, 1909. – Т. XVIII. – С. 261.
19. Походжук Д. Назв. праця. – С. 5–6.
20. <http://www.chasipodii.net/pv/4610/>.
21. Походжук Д. Космацькі писанки / Д. Походжук // Гуцульщина. – 1994. – Ч. 35. – С. 5.
22. <http://kosivart.com/index.cfm/fuseaction/kosmach.paska-festival>.
23. [http://uk.wikipedia.org/wiki/Космач_\(Косівський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Космач_(Косівський_район)).
24. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 7, од. зб. 23. Народні вірування с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Записи Гавадзин В. В. 28. 09. 2010 р., арк. 2.
25. Nuclei mountains / edited by A. Wielocha. – Kraków : Centralny Ośrodek Turystyki Gorskiej PTTK, 2006. – S. 117–119.

Владимир Гавадзын

(г. Івано-Франковск, Україна)

Особенности весенней календарно-обрядовой традиции Космача и окрестностей

В статье, на основании полевых этнографических исследований, прослежено локальные особенности весенних обычаев и обрядов Космача и ближайших сел. Основное внимание обращается на выявление комплекса древних календарных верований и магических ритуальных практик в плане их сохранения и современного бытования.

Ключевые слова: *весенние обычаи и обряды, Космач, Благовещение, Пасха, полонинский ход.*

Volodymyr Gavadzyn

(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The peculiarities of the spring calendar and ritual traditions of Kosmach and neighbourhood

The local peculiarities of the spring customs and rituals of Kosmach and surrounding villages, based on ethnographic field research are traced in the article. The main attention is paid to the detection of the ancient calendar beliefs and magical-ritual practices complex in terms of their conservation and modern existence.

Key words: *spring customs and rituals, Kosmach, Annunciation, Easter, the way to the glades.*